

RUSİYANIN ŞİMALI AZƏRBAYCANDA QURDUĞU YENİ İNZİBATI İDARƏETMƏ MEXANİZMİ

Elbrus Bağışov

Bakı Dövlət Universiteti

elbrus2080@gmail.com

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, Rusiya imperiyası, inzibati idarəetmə, XIX əsr, islahatlar, işğal siyasəti, yerli idarəetmə, qanunvericilik, sosial-iqtisadi təsirlər, məmur idarəçiliyi.

Bu tədqiqat məqaləsi Rusiyanın XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda qurduğu yeni inzibati idarəetmə mexanizmini araşdırır. Rusiya imperiyasının bu əraziləri işğal etməsindən sonra tətbiq etdiyi idarəetmə sistemi, onun əsas xüsusiyyətləri, məqsədləri və yerli əhali üçün doğurduğu nəticələr təhlil olunur. Məqalədə inzibati bölgü siyasəti, Rusiya qanunvericiliyinin tətbiqi, yerli idarəetmə strukturlarının transformasiyası və rus məmurlarının roluna xüsusi diqqət yetirilir.

Tədqiqatın məqsədi Rusiyanın Şimali Azərbaycanda qurduğu inzibati idarəetmə mexanizminin əsas prinsiplərini, məqsədlərini və nəticələrini tədqiq etməkdir. Məqalədə Rusiyanın bu idarəetmə modelinin yerli əhali üzərində təsiri, yerli idarəetmə ənənələri ilə uyğunluğu və onun uzunmüddətli siyasi, iqtisadi və sosial nəticələri araşdırılır. Araşdırma, həmçinin Rusiyanın bölgədə möhkəmlənmək üçün həyata keçirdiyi islahatları və onların effektivliyini qiymətləndirməyi hədəfləyir.

НОВАЯ АДМИНИСТРАТИВНАЯ СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ, СОЗДАННАЯ РОССИЕЙ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Эльбрус Багишов

Ключевые слова: Северный Азербайджан, Российская империя, административное управление, XIX век, реформы, политика оккупации, местное самоуправление, законодательство, социально-экономические последствия, бюрократическое управление.

В данной научной статье исследуется новая административная система управления, созданная Россией в Северном Азербайджане в начале XIX века. Анализируется административная структура, введенная после оккупации этих территорий Российской империей, её основные

характеристики, цели и последствия для местного населения. Особое внимание уделяется административному территориальному делению, внедрению российского законодательства, трансформации местных управленческих структур и роли российских чиновников.

Целью данного исследования является изучение основных принципов, целей и результатов административной системы управления, установленной Россией в Северном Азербайджане. В статье оценивается влияние этой модели управления на местное население, её соответствие традиционным местным административным практикам, а также её долгосрочные политические, экономические и социальные последствия. Кроме того, исследование направлено на анализ реформ, проведённых Россией для укрепления своего контроля в регионе, и оценку их эффективности.

THE NEW ADMINISTRATIVE GOVERNANCE MECHANISM ESTABLISHED BY RUSSIA IN NORTHERN AZERBAIJAN

Elbrus Baghishov

Keywords: Northern Azerbaijan, Russian Empire, administrative governance, 19th century, reforms, occupation policy, local governance, legislation, socio-economic impacts, bureaucratic administration.

This research paper examines the new administrative governance mechanism established by Russia in Northern Azerbaijan in the early 19th century. It analyzes the administrative system implemented following the Russian Empire's occupation of these territories, its key characteristics, objectives, and the consequences it brought for the local population. The study focuses on the administrative division policies, the implementation of Russian legislation, the transformation of local governance structures, and the role of Russian officials.

The purpose of this research is to investigate the fundamental principles, goals, and outcomes of Russia's administrative governance system in Northern Azerbaijan. The study evaluates the impact of this governance model on the local population, its compatibility with traditional local administrative practices, and its long-term political, economic, and social consequences. Additionally, the research aims to assess the reforms implemented by Russia to consolidate its control over the region and to evaluate their effectiveness.

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda inzibati idarəetmə sistemini qurması tədricən və mərhələli şəkildə həyata keçirildi. İlk dövrlərdə Rusiya hakimiyyəti yerli idarəçilik ənənələrinə qismən hörmətlə yanaşaraq bəzi xanlıqların muxtariyyətini müvəqqəti olaraq saxladı. Lakin bu vəziyyət uzun çəkmədi və Rusiya hakimiyyəti bölgəni tam şəkildə imperiyanın inzibati sisteminə inteqrasiya etmək üçün bir sıra islahatlara başladı. Bu islahatlar əsasən hərbi və mülki idarəetmə prinsiplərinə əsaslanır, imperiyanın digər əyalətlərində tətbiq edilən sistemə uyğunlaşdırılırdı.

Rusiya hakimiyyəti ilk növbədə inzibati bölgü prinsipini dəyişdi. Şimali Azərbaycan xanlıqları ləğv edilərək, onların əvəzinə quberniya və qəza idarəetmə sistemi tətbiq olundu. 1840-cı ildə həyata keçirilən inzibati islahatlar nəticəsində Şimali Azərbaycan əraziləri Gürcü-İmereti quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Lakin bu sistem uzunmüddətli olmadı və 1846-cı ildə Tiflis və Şamaxı quberniyaları yaradıldı [5, s.13]. Daha sonra Şamaxı quberniyasının adı dəyişdirilərək Bakı quberniyası adlandırıldı. Bu dəyişikliklər bölgənin Rusiya imperiyasının tərkibində inzibati struktur baxımından tam uyğunlaşdırılmasına xidmət edirdi.

Yeni idarəetmə sistemində mərkəzi hakimiyyətin nümayəndələri əsas rolu oynayır. Rus məmurları quberniya və qəzaların idarə edilməsinə təyin olunur, yerli idarəetmə strukturları isə tədricən sıradan çıxarıldı. Müəyyən dövrlərdə yerli əhali arasından da məmurlar təyin edilsə də, bu təyinatlar əsasən formal xarakter daşıyırdı və real hakimiyyət rus məmurlarının əlində cəmlənirdi. Bu proses yerli aristokratiyanın və xanlıq dövrünün idarəetmə təbəqəsinin siyasi nüfuzunun zəifləməsinə gətirib çıxardı.

Rusiya imperiyası inzibati idarəetməni möhkəmləndirməklə yanaşı, hüquq və məhkəmə sistemində də ciddi dəyişikliklər etdi. Əvvəllər Şəriət və adət hüququna əsaslanan məhkəmə sistemi tədricən Rusiya qanunvericiliyi ilə əvəz olundu. Yeni məhkəmə sistemi əsasən imperiyanın digər əyalətlərində mövcud olan modelə uyğun şəkildə quruldu. Bu dəyişikliklər yerli əhali arasında birmənalı qarşılanmasa da, Rusiya hakimiyyəti inzibati nəzarəti gücləndirmək üçün məhkəmə sistemini öz maraqlarına uyğun formalaşdırdı.

İdarəetmə sistemindəki dəyişikliklər sosial və iqtisadi sahələrə də təsirsiz ötüşmədi. Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanda mülkiyyət hüququ və vergi siyasətini yenidən tənzimlədi. Xanlıq dövründə mövcud olan torpaq mülkiyyəti sistemi ləğv edilərək, torpaq sahələri dövlət mülkiyyətinə çevrildi və yeni vergi sistemi tətbiq olundu. Bu dəyişikliklər yerli feodalların iqtisadi gücünü zəiflədərək onların Rusiya hakimiyyətindən asılılığını artırdı. Kənd təsərrüfatı və ticarət sahələrində də yeni qaydalar tətbiq olunaraq, Rusiya iqtisadiyyatının maraqlarına uyğun addımlar atıldı [8,s.22].

Bütün bu islahatlar nəticəsində Şimali Azərbaycanda Rusiya imperiyasının inzibati idarəetmə mexanizmi tam formalaşdı. Bu sistemin əsas

məqsədi bölgəni imperiyanın digər əyalətləri ilə eyni idarəetmə prinsiplərinə uyğunlaşdırmaq, yerli hakim təbəqələri zəiflədərək mərkəzi hakimiyyətin mövqelərini gücləndirmək idi. Eyni zamanda, yeni inzibati sistem Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda uzunmüddətli maraqlarını təmin etməyə xidmət edirdi. Lakin bu idarəetmə mexanizmi yerli əhali üçün bir sıra çətinliklər yaradırdı. Əvvəllər mövcud olan sosial-iqtisadi tarazlıq pozulmuş, yerli idarəçilik ənənələri sıradan çıxarılmış və məmur təbəqəsinin təzyiqləri artmışdı. Xüsusilə vergi siyasətindəki dəyişikliklər kəndlilərin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərmiş, torpaq mülkiyyətinin yenidən bölüşdürülməsi isə yerli əhalinin narazılığına səbəb olmuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiya hakimiyyəti uzunmüddətli perspektivdə inzibati idarəetmə sistemini möhkəmləndirərək, Şimali Azərbaycan ərazilərində nəzarətini daha da gücləndirdi. Bu idarəetmə modeli gələcək illərdə bölgənin siyasi, iqtisadi və sosial inkişafına yön verən əsas amillərdən biri oldu və Azərbaycan tarixində mühüm iz buraxdı.

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi inzibati idarəetmə siyasəti təkcə bölgənin siyasi xəritəsini deyil, həm də yerli əhalinin həyat tərzini, iqtisadi münasibətlərini və sosial strukturunu dəyişdirdi. Əsrlərlə mövcud olmuş xanlıq idarəetmə sistemi tədricən ləğv edildi və onun yerini Rusiya imperiyasının mərkəzləşdirilmiş idarəçilik mexanizmi aldı. Bu proses nəticəsində yerli hakim təbəqələr gücünü itirdi, yerli idarəçilər rus məmurları ilə əvəz olundu və əhalinin dövlətə münasibətində yeni dövr başladı. İmperiyanın inzibati sisteminin qurulması həm hərbi, həm də siyasi məqsədlər daşıyırdı. Rusiya bu ərazilərdə nəzarətini möhkəmləndirmək üçün inzibati vahidləri yenidən təşkil etdi və əhalinin dövlət strukturlarına təbəçiliyini artırmaq məqsədilə yeni qanunvericilik sistemini tətbiq etdi. Bu yeniliklər təkcə inzibati idarəetməni deyil, həm də məhkəmə, vergi, torpaq mülkiyyəti və yerli özünüidarəetmə prinsiplərini əhatə edirdi [8,s.29]. Rusiya imperiyasının idarəetmə sisteminin tətbiqi yerli əhalinin mədəni və sosial həyatına da təsir göstərdi. Ənənəvi idarəçilik üsulları və hüquq sistemləri ləğv olundu, yeni qanunlar və məhkəmə qaydaları tətbiq edildi. Bu dəyişikliklər bir tərəfdən yerli əhalinin imperiyanın inzibati sisteminə inteqrasiyasını təmin etməyə xidmət edirdisə, digər tərəfdən ruslaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsinə zəmin yaradırdı. Yeni inzibati idarəetmə mexanizminin təsiri təkcə dövlət quruluşunda deyil, həm də ictimai münasibətlərdə, iqtisadi fəaliyyətlərdə və əhalinin həyat tərzində özünü göstərirdi.

Bu məqalə Rusiyanın Şimali Azərbaycanda qurduğu inzibati idarəetmə mexanizminin strukturunu və onun yerli əhali üzərindəki təsirini araşdıraraq, həmin dövrdə baş verən siyasi və sosial dəyişikliklərin mahiyyətini anlamağa çalışır. Məqsəd yalnız inzibati sistemin qurulma prosesini izah etmək deyil, həm də onun nəticələrini və uzunmüddətli təsirlərini qiymətləndirməkdir. Bu kontekstdə məqalə, Rusiya imperiyasının bölgədəki idarəetmə siyasətinin əsas

məqsədlərini, tətbiq olunan islahatları və onların sosial-iqtisadi nəticələrini təhlil edərək, həmin dövrün tarixi proseslərinə işıq salır.

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda idarəetmə siyasəti: inzibati dəyişikliklər və sosial nəticələr

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazdakı ekspansiya siyasəti regionun siyasi və inzibati strukturunda ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri nəticəsində Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı və bununla da bölgədə yeni idarəetmə mexanizmi formalaşdırılmağa başlandı. Əvvəllər müstəqil və ya yarımmüstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən Azərbaycan xanlıqları ləğv edilərək, onların yerində Rusiyanın inzibati prinsiplərinə uyğun idarəçilik strukturları quruldu. Bu proses, regionun sosial-iqtisadi həyatına və yerli əhalinin siyasi statusuna dərin təsir göstərdi [9, s.13].

Tədqiqatın əsas məqsədi Rusiyanın Şimali Azərbaycanda qurduğu inzibati idarəetmə mexanizminin mahiyyətini, onun məqsədlərini və yerli əhali üzərindəki təsirlərini araşdırmaqdır. Rusiya imperiyası bu bölgəni tədricən öz inzibati sisteminə inteqrasiya edərək, idarəetmədə mərkəzləşmə siyasəti həyata keçirdi. Qanunvericilik, məhkəmə sistemi, vergi və torpaq mülkiyyəti sahələrində tətbiq edilən yeni qaydalar əvvəlki idarəetmə ənənələrini aradan qaldıraraq, bölgəni imperiyanın iqtisadi və siyasi maraqlarına uyğunlaşdırmağa yönəlmişdi. Bu araşdırmada Rusiyanın inzibati bölgü siyasəti, yerli idarəetmə strukturlarının transformasiyası, rus məmurlarının rolu və yeni məhkəmə sisteminin tətbiqi kimi əsas aspektlər təhlil olunur. Tədqiqat həmçinin bu islahatların uzunmüddətli nəticələrini qiymətləndirərək, onların Azərbaycan tarixindəki rolunu müəyyənləşdirməyi hədəfləyir. Tarixi mənbələr və arxiv materialları əsasında aparılan bu araşdırma, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə siyasətinin xüsusiyyətlərini və onun sosial-siyasi nəticələrini daha dərinlən anlamağa imkan verir. Rusiyanın Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi inzibati idarəetmə siyasəti təkcə bölgənin hüquqi və inzibati quruluşunu deyil, həm də sosial və iqtisadi münasibətləri dəyişdirdi. Xanlıqlar dövründə mövcud olan yerli idarəçilik ənənələri, torpaq mülkiyyəti sistemi və məhkəmə strukturları mərhələli şəkildə aradan qaldırıldı və onların yerinə Rusiya imperiyasının mərkəzləşmiş idarəetmə modeli tətbiq olundu. Bu islahatlar nəticəsində yerli aristokratiyanın mövqeyi zəifləndi və məmur-bürokratik idarəetmə üsulu ön plana keçdi.

İlk dövrlərdə Rusiya hakimiyyəti yerli idarəetmə sistemini tamamilə dəyişməyə tələsmədi və müəyyən keçid dövrü tədbirləri gördü. Məsələn, bəzi xanlıqların sabiq hakimləri rus administrasiyasında müəyyən vəzifələrə gətirildi və onlara nominal səlahiyyətlər verildi. Lakin bu siyasət uzun müddət davam etmədi və 1840-cı illərdən etibarən Rusiya hökuməti bölgədə inzibati islahatları dərinləşdirərək, onu imperiyanın digər əyalətləri ilə eyni idarəetmə sisteminə

uyğunlaşdırdı. Bu çərçivədə Şimali Azərbaycan əraziləri əvvəlcə Gürcü-İmereti quberniyasına, daha sonra isə yeni yaradılan Bakı və Tiflis quberniyalarına birləşdirildi.

İnzibati idarəetmə sistemindəki dəyişikliklər hüquq və məhkəmə sahəsində də öz əksini tapdı. Əvvəlki dövrlərdə əsasən şəriət və adət hüququna əsaslanan məhkəmə sistemi Rusiya qanunvericiliyi ilə əvəz olundu. Yeni məhkəmə strukturları daha çox imperiya məmurlarına tabe edildi və yerli əhalinin hüquqlarının müdafiəsi məsələsi əsasən Rusiya qanunları çərçivəsində həll olunmağa başladı. Bu isə ənənəvi hüquqi münasibətlərin tədricən zəifləməsinə və yerli əhalinin idarəetmə sistemindən uzaqlaşdırılmasına səbəb oldu. Bölgənin yeni inzibati idarəetmə sisteminə inteqrasiyası vergi və torpaq siyasətində də ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxardı [3, s.34].

Xanlıq dövründə torpaqlar əsasən feodal mülkiyyəti hesab olunduğu halda, Rusiya imperiyası torpaq mülkiyyətini yenidən təşkil edərək onu dövlət mülkiyyətinə çevirdi. Əvvəlki feodal vergiləri ləğv edilərək, onların yerinə dövlət vergiləri tətbiq olundu ki, bu da kəndlilərin sosial-iqtisadi vəziyyətinə birbaşa təsir etdi. Yeni vergi siyasəti kənd təsərrüfatı istehsalına və ticarət fəaliyyətinə təsir edərək, yerli iqtisadiyyatda köklü dəyişikliklərə yol açdı. Bütün bu inzibati dəyişikliklər fonunda Rusiya imperiyasının əsas məqsədi bölgədə mərkəzi hakimiyyətin mövqelərini möhkəmləndirmək, yerli əhalini imperiyanın siyasi və iqtisadi sisteminə tabe etdirmək idi. Lakin bu proses yerli əhali üçün bir sıra çətinliklər yaratdı. Əhalinin siyasi iştirak imkanlarının azalması, ağır vergi yükü və yerli idarəçilərin təsirinin zəifləməsi nəticəsində yeni inzibati idarəetmə modeli birmənalı qarşılanmadı. Əhali arasında narazılıqlar artdı və bu, müəyyən dövrlərdə üsyan və müqavimət hallarının baş verməsinə səbəb oldu. Bu tədqiqat, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə mexanizminin strukturunu və onun sosial, iqtisadi, hüquqi nəticələrini araşdırmaqla, həmin dövrün tarixi proseslərini daha ətraflı dəyərləndirməyə imkan verir. Məqalədə Rusiyanın mərkəzləşmiş idarəetmə siyasətinin Azərbaycan cəmiyyətinə təsiri və bu siyasətin uzunmüddətli nəticələri də təhlil ediləcəkdir [1,s.48].

Rusiyanın Şimali Azərbaycanda qurduğu inzibati idarəetmə mexanizmi imperiyanın ümumi siyasi strategiyasına uyğun olaraq mərkəzləşdirilmiş nəzarət və inzibati-hüquqi sistemin tətbiqinə əsaslanırdı. İlk mərhələdə, bölgədə idarəetməni möhkəmləndirmək üçün keçid dövrü tədbirləri görüldü və yerli idarəçilər müəyyən mövqelərdə saxlanıldı. Lakin bu proses qısa müddət davam etdi və Rusiyanın tam inzibati nəzarəti təmin etməsi üçün yeni bölgü sistemi tətbiq olundu.

Xanlıqların ləğvi ilə birlikdə onların yerində quberniya və qəza inzibati bölgü modeli yaradıldı. Qubernatorlar imperiyanın birbaşa təyin etdiyi məmurlar idi və onların əsas vəzifəsi yerli əhali üzərində nəzarəti təmin etmək,

vergi yığımını təşkil etmək və mərkəzi hakimiyyətin göstərişlərini icra etməkdən ibarət idi. Qəza səviyyəsində idarəetmə sistemi də eyni prinsiplərə əsaslanır və rus məmurlarının rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərirdi. Yerli idarəetmədə isə əvvəlki xan və bəylər təbəqəsi tədricən təsirini itirərək inzibati qərarvermə prosesindən uzaqlaşdırıldı. Hüquq və məhkəmə sistemində də ciddi dəyişikliklər baş verdi. Əvvəllər şəriət və adət hüququna əsaslanan məhkəmə sistemi mərhələli şəkildə ləğv edilərək, Rusiya qanunvericiliyi tətbiq edilməyə başlandı. Məhkəmələrdə qərarların qəbulu rus məmurlarının əlində cəmləşdi və yerli əhali bu sistemdə məhdud iştirak hüququna malik oldu. Bu isə ənənəvi hüquq və məhkəmə institutlarının sıradan çıxmasına və əhalinin inzibati qərarlara təsir imkanlarının azalmasına səbəb oldu. Yeni inzibati sistemin tətbiqi yerli əhalinin sosial-iqtisadi həyatına da əhəmiyyətli təsir göstərdi. Xanlıq dövründə mövcud olan torpaq mülkiyyəti strukturu ləğv edildi və torpaqlar dövlət mülkiyyətinə çevrildi. Yeni torpaq bölgüsü kənd təsərrüfatına əsaslanan yerli iqtisadiyyatda mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Vergi sistemindəki dəyişikliklər kəndlilər üçün əlavə maliyyə yükü yaratdı və onların iqtisadi vəziyyətini çətinləşdirdi. Eyni zamanda, ticarət və sənaye sahələrində də Rusiya imperiyasının iqtisadi maraqlarına uyğun islahatlar aparıldı. Rusiya inzibati sisteminin tətbiqi ilə yerli əhalinin mədəni və ictimai həyatında da ciddi dəyişikliklər müşahidə edildi. Əvvəllər yerli adət-ənənələrə əsaslanan idarəçilik üsulları tədricən dəyişdirildi və ruslaşdırma siyasəti həyata keçirilməyə başlandı. Məktəb və təhsil sistemində də islahatlar aparılaraq, Rusiya mədəniyyətinin yayılması və yerli əhalinin imperiya strukturlarına uyğunlaşdırılması məqsədilə yeni tədris proqramları tətbiq olundu [6, s.81].

İdarəetmə mexanizminin dəyişməsi yerli əhalinin siyasi və sosial münasibətlərinə də təsirsiz ötüşmədi. Əhalinin ənənəvi idarəetmə strukturlarından uzaqlaşdırılması, iqtisadi yükün artması və sosial hüquqların məhdudlaşdırılması müəyyən narazılıqlara səbəb oldu. Müxtəlif dövrlərdə yerli əhali arasında mərkəzi hakimiyyətin idarəetmə siyasətinə qarşı etirazlar və müqavimət halları baş verdi. Lakin Rusiya imperiyası bu cür üsyanları sərt represiyalarla yatıraraq inzibati nəzarətini daha da gücləndirdi. Bütün bu proseslərin nəticəsi olaraq, XIX əsrin sonlarına doğru Şimali Azərbaycan tamamilə Rusiya inzibati idarəetmə sisteminə inteqrasiya olundu. Yeni idarəetmə modeli yerli idarəçilik ənənələrini aradan qaldıraraq, bölgəni imperiyanın ümumi siyasi və iqtisadi sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevirdi. Bu siyasət, təkcə inzibati və hüquqi sahədə deyil, həm də sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə uzunmüddətli təsirlər yaratdı. Araştırmalara əsasən, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə mexanizmi imperiyanın bölgədə uzunmüddətli hakimiyyətini təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Bu proses yerli əhalinin sosial-iqtisadi və hüquqi vəziyyətində dərin dəyişikliklər yaratmış, onların dövlət idarəetməsində iştirak imkanlarını məhdudlaşdırmış və regionun Rusiya

imperiyasına tam integrasiyasına şərait yaratmışdır. Bununla yanaşı, yeni inzibati sistem, iqtisadi islahatlar və hüquqi dəyişikliklər, sonrakı dövrlərdə Azərbaycanın siyasi və sosial inkişafında mühüm rol oynamış və XX əsrdə baş verən proseslərin formalaşmasına təsir göstərmişdir [8, s.88].

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə mexanizmi tədricən bölgənin siyasi və sosial strukturunu köklü şəkildə dəyişdirdi. Bu sistem əsasən imperiyanın mərkəzləşdirmə və tam nəzarət siyasətinə əsaslanır, yerli idarəetmə ənənələrini zəiflədərək, onları rus bürokratiyasına tabe etdirirdi. Bu çərçivədə həyata keçirilən inzibati islahatlar, hüquq və məhkəmə sistemində aparılan dəyişikliklər, yeni vergi və torpaq siyasəti yerli əhali üçün bir sıra sosial və iqtisadi çətinliklər yaratdı.

Mərkəzləşdirmə siyasətinin mühüm tərkib hissəsi inzibati bölgü sisteminin yenidən qurulması oldu. Xanlıqların ləğvindən sonra bölgə əvvəlcə müvəqqəti idarəetmə üsulu ilə idarə edildi, lakin 1840-cı illərdən başlayaraq quberniya və qəza inzibati bölgü modeli tətbiq olundu. Bu yeni sistemə görə, inzibati idarəetmənin başında Rusiya imperiyasının təyin etdiyi qubernatorlar dayanırdı və onlar birbaşa imperiya administrasiyasına tabe idilər. Qubernatorların əsas vəzifəsi bölgədə imperiyanın qanunlarını icra etmək, yerli əhali üzərində nəzarəti gücləndirmək və iqtisadi siyasətləri həyata keçirmək idi. Bu inzibati dəyişikliklər nəticəsində yerli idarəçilərin və aristokratiyanın siyasi nüfuzu tədricən azaldıldı. Əvvəllər bölgədə hakimiyyətə sahib olan xanlar və bəylər yeni sistemdə əvvəlki siyasi güclərini tamamilə itirdilər. Yerli idarəçilərin yerini rus məmurları tutdu və bu proses yerli əhəlinin idarəetmə sistemindən uzaqlaşdırılması ilə müşayiət olundu. İmperiya siyasətinə uyğun olaraq, yerli əhəlinin inzibati qərarlarda iştirak etməsinə icazə verilmirdi və onların hökumət strukturlarında rolu yalnız icraedici səviyyədə məhdudlaşdırılmışdı. Məhkəmə sistemində də Rusiya qanunvericiliyi əsas götürüldü və əvvəlki şəriət və adət hüququ sistemi tədricən ləğv edildi. Yeni məhkəmə strukturları əsasən rus məmurlarının nəzarətində idi və burada qəbul edilən qərarlar imperiyanın qanunvericiliyinə uyğun icra olunurdu. Bu dəyişikliklər nəticəsində yerli əhəlinin hüquqi müdafiə imkanları məhdudlaşdı və onlar yeni məhkəmə sistemində bərabər hüquqlara malik deyildilər. Bu isə yerli cəmiyyətin hüquq sisteminə olan inamını zəiflətdi və məhkəmə institutlarının funksionallığını əhəmiyyətli dərəcədə azaltdı. Torpaq və vergi siyasəti də yeni inzibati idarəetmə mexanizminin ayrılmaz hissəsi idi. Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanda torpaq mülkiyyətinə dair islahatlar həyata keçirərək, torpaq sahələrini dövlət mülkiyyətinə çevirdi. Əvvəllər feodal torpaq mülkiyyətinə əsaslanan sistem ləğv edilərək, yeni mülkiyyət münasibətləri formalaşdırıldı. Bu isə yerli feodalların və torpaq sahiblərinin iqtisadi gücünün azalmasına səbəb oldu. Eyni zamanda, yeni vergi sistemi tətbiq edilərək, dövlətin maliyyə nəzarəti gücləndirildi. Əvvəlki dövrlərdə mövcud olan feodal vergiləri aradan

qaldırıldı və onların yerinə dövlətə birbaşa ödənilməli olan vergilər tətbiq olundu. Bu isə kəndlilər üçün əlavə iqtisadi çətinliklər yaratdı və onların iqtisadi vəziyyətini ağırlaşdırdı [2, s.19].

Sosial sahədə də ciddi dəyişikliklər baş verdi. Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanda ruslaşdırma siyasəti yürüdərək, yerli əhalini imperiya mədəniyyətinə uyğunlaşdırmağa çalışdı. Təhsil sistemi islah edilərək, yeni məktəblər açıldı və rus dili tədris prosesinin əsas elementi kimi tətbiq olundu. Bu isə tədricən yerli elitanın rus mədəniyyəti və idarəetmə sisteminə uyğunlaşmasına gətirib çıxardı. Rus mədəniyyətinin yayılması üçün həm də inzibati və hüquqi strukturlarda rus məmurlarının rolu artırıldı və bu məmurların təyin edilməsi ilə yerli əhalinin dövlət işlərindəki mövqeyi daha da zəifləndi.

Bütün bu inzibati dəyişikliklər nəticəsində Şimali Azərbaycan tamamilə Rusiya imperiyasının idarəetmə modelinə inteqrasiya olundu. Bölgənin iqtisadi və siyasi strukturu imperiya maraqlarına uyğun şəkildə formalaşdırıldı və bu, yerli əhali üçün yeni sosial və iqtisadi çətinliklər yaratdı. Xüsusilə kənd təsərrüfatı və ticarət sahələrində tətbiq olunan islahatlar yerli iqtisadi sistemin Rusiya bazarına bağlanmasına və yerli istehsalçıların Rusiya iqtisadi maraqlarına uyğun fəaliyyət göstərməsinə səbəb oldu. Bütün bu proseslər yerli əhali arasında narazılıqlara gətirib çıxardı. Yeni inzibati idarəetmə sisteminə qarşı müxtəlif dövrlərdə etirazlar və üsyanlar baş verdi. Lakin Rusiya imperiyası bu cür etirazları sərt şəkildə yatıraraq, inzibati nəzarətini daha da gücləndirdi. Müqavimətə baxmayaraq, XIX əsrin sonlarına doğru Şimali Azərbaycan tamamilə Rusiya idarəetmə sisteminə uyğunlaşdırıldı və yerli idarəetmə ənənələri tamamilə sıradan çıxarıldı. Tədqiqat göstərir ki, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə mexanizmi təkcə siyasi nəzarət məqsədi daşıyırdı, eyni zamanda sosial və iqtisadi strukturları dəyişdirmək, bölgəni imperiya sisteminə uyğunlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş geniş miqyaslı islahatlar paketi idi. Bu siyasət nəticəsində Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi və bu prosesin uzunmüddətli təsirləri XX əsrdə də Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafına öz təsirini göstərdi [4, s.5].

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə sistemi təkcə siyasi nəzarəti möhkəmləndirmək üçün deyil, həm də sosial və iqtisadi transformasiyanı həyata keçirmək məqsədini daşıyırdı. Bu sistemin əsas məqsədlərindən biri yerli idarəetmə strukturlarını imperiyanın mərkəzləşdirilmiş idarəetmə modeli ilə əvəz etmək və bölgəni iqtisadi baxımdan imperiya bazarına inteqrasiya etdirmək idi. Bu siyasət tədricən Şimali Azərbaycanın ənənəvi idarəçilik prinsiplərinin dəyişməsinə, yerli iqtisadiyyatın yenidən təşkil olunmasına və əhalinin sosial statusunda dəyişikliklərə səbəb oldu.

İnzibati islahatların davamı kimi, Rusiya hökuməti bölgədə yeni vergi və torpaq siyasətini həyata keçirdi. Övvəllər feodal sistemə əsaslanan torpaq bölgüsü ləğv edilərək, torpaq dövlət mülkiyyətinə çevrildi və onun istifadəsi üçün yeni qaydalar tətbiq olundu. Bu islahatların nəticəsində yerli feodalların təsiri azaldı, kəndlilər isə torpaqlarını itirərək, dövlətə və ya iri torpaq sahiblərinə daha çox asılı vəziyyətə düşdülər. Torpaq islahatları kənd təsərrüfatı istehsalına birbaşa təsir edərək, bölgənin iqtisadi strukturunu dəyişdirdi və onu daha çox imperiya bazarına uyğunlaşdırdı.

Vergi siyasətində də ciddi dəyişikliklər baş verdi. Övvəlki feodal dövründə əhali xanlıq vergiləri ödəyirdisə, yeni sistemdə bütün vergilər imperiya qanunlarına uyğun olaraq toplanır və birbaşa dövlət xəzinəsinə yönləndirilirdi. Vergi yükünün artması kənd təsərrüfatı məhsuldarlığında azalmaya səbəb oldu və əhalinin iqtisadi vəziyyətini çətinləşdirdi. Bundan əlavə, ticarət və sənaye sektorlarında da yeni qaydalar tətbiq olunaraq, Rusiya kapitalının bölgəyə daxil olması üçün əlverişli şərait yaradıldı.

Rusiyanın inzibati idarəetmə siyasəti həmçinin məhkəmə sistemində də öz əksini tapdı. Şəriət və adət hüququna əsaslanan məhkəmə sistemi tədricən aradan qaldırılaraq, Rusiya məhkəmə sistemi ilə əvəz olundu. Yeni sistemdə məhkəmə işlərinə rus məmurlarının nəzarəti gücləndirildi və yerli əhalinin hüquqlarının müdafiəsi daha çox imperiyanın qanunlarına uyğun olaraq həyata keçirilməyə başladı. Bu proses ənənəvi hüquq sistemini zəiflədərək, əhalinin hüquqi institutlara olan inamını azaltmış [6, s.90].

Təhsil və mədəniyyət sahələrində də Rusiya imperiyasının təsiri artırıldı. Yeni məktəblər açılaraq, təhsil sistemi Rusiya modelinə uyğunlaşdırıldı və rus dili tədris proqramına daxil edildi. Bu siyasətin məqsədi yerli əhalinin imperiya mədəniyyətinə uyğunlaşdırılması və gələcəkdə dövlət idarəetmə aparatına daha çox rusdilli kadrların cəlb edilməsinə zəmin yaratmaq idi. Bununla yanaşı, yerli ədəbiyyat və mətbuat üzərində də nəzarət gücləndirildi və mərkəzi hakimiyyətin maraqlarına uyğun informasiya siyasəti həyata keçirildi.

Bütün bu dəyişikliklər nəticəsində Şimali Azərbaycan tədricən Rusiyanın siyasi, iqtisadi və inzibati sisteminə tam inteqrasiya olundu. Lakin bu inteqrasiya prosesi əhali arasında narazılıqlara səbəb oldu və müxtəlif dövrlərdə etirazlar, üsyanlar və müqavimət hərəkətləri baş verdi. Xüsusilə vergi yükünün artması, torpaq bölgüsündə ədalətsizliklər və yerli idarəetmənin sıradan çıxarılması sosial gərginliyi artırdı. Bununla belə, Rusiya imperiyası bu narazılıqları yatırmaq üçün güc tətbiq edərək, inzibati nəzarətini daha da möhkəmləndirdi [8, s.67].

İnzibati idarəetmə sisteminin dəyişməsi uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanın siyasi və sosial inkişafına da təsir göstərdi. Yeni idarəetmə modeli yerli əhalinin dövlət strukturlarında iştirak imkanlarını məhdudlaşdırdı, lakin eyni zamanda, Rusiya ilə ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə və bölgədə

sənayeləşmə proseslərinin başlanmasına da zəmin yaratdı. XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı bu prosesin birbaşa nəticələrindən biri oldu və Rusiya imperiyası bu sahəyə böyük sərmayə yatıraraq, Bakını imperiyanın sənaye mərkəzlərindən birinə çevirdi.

Bütün bu dəyişikliklər göstərir ki, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə mexanizmi təkcə siyasi nəzarət məqsədini daşıyırdı, eyni zamanda, regionun sosial və iqtisadi strukturunu imperiyanın maraqlarına uyğunlaşdırmaq üçün geniş miqyaslı islahatlar paketi idi. Bu prosesin nəticələri uzunmüddətli olmuş və XX əsrdə baş verən sosial-siyasi hadisələrdə mühüm rol oynamışdır. Şimali Azərbaycanın Rusiyaya tam integrasiyası, yerli idarəetmə ənənələrinin zəiflədilməsi və iqtisadi sistemin yenidən qurulması Azərbaycanın gələcək inkişaf strategiyasına da təsir etmiş və onun müstəqillik uğrunda mübarizəsində mühüm tarixi faktor kimi çıxış etmişdir.

Rusiyanın Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə mexanizmi təkcə siyasi və iqtisadi sahələrdə deyil, həm də sosial və mədəni aspektlərdə dərin iz buraxdı. Mərkəzi hakimiyyətin nəzarəti altında aparılan islahatlar yerli əhalinin sosial statusunda dəyişikliklərə səbəb oldu. Xüsusilə yeni idarəetmə qaydaları yerli aristokratiyanın və bəylərin nüfuzunun azalmasına, əhalinin geniş təbəqələrinin isə dövlətin sərt inzibati və vergi siyasətinə tabe olmasına gətirib çıxardı. Bu dəyişikliklər, Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda uzunmüddətli idarəetmə strategiyasının bir hissəsi olaraq həyata keçirilirdi və məqsəd bölgəni tam şəkildə imperiyanın inzibati və iqtisadi sisteminə integrasiya etmək idi. Bu inzibati integrasiya siyasəti çərçivəsində hərbi və inzibati nəzarət gücləndirildi. Bölgədəki qarnizonların və hərbi hissələrin sayı artırıldı, strateji əhəmiyyətli yollar və nəqliyyat infrastrukturu yenidən quruldu. Bu tədbirlər həm üsyanların və müqavimət hərəkətlərinin qarşısını almaq, həm də Şimali Azərbaycanı imperiyanın digər əraziləri ilə daha sıx bağlamaq məqsədi daşıyırdı. Hərbi infrastrukturun gücləndirilməsi ilə yanaşı, inzibati idarəetmədə rus məmurlarının sayı artırıldı və onlar yerli idarəetmə strukturlarında əsas söz sahibi oldular. Vergi və iqtisadi siyasətdəki dəyişikliklər kənd təsərrüfatı istehsalına və yerli ticarətə böyük təsir göstərdi. Əvvəlki feodal mülkiyyət sisteminin ləğvi və torpaqların dövlət nəzarətinə keçməsi kəndlilərin iqtisadi vəziyyətini daha da çətinləşdirdi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı və bölgənin ticarət dövriyyəsi əsasən Rusiya imperiyasının iqtisadi maraqlarına uyğun şəkildə tənzimləndi. Bakı və digər strateji şəhərlərdə ticarət və sənaye sahələrinin inkişafı baş versə də, bu proses əsasən rus və erməni kapitalistlərinin nəzarəti altında həyata keçirildi və yerli azərbaycanlı əhali bu sahələrdə məhdud iştirak imkanlarına malik oldu [4, s.17].

Mədəniyyət və təhsil sahəsində də ruslaşdırma siyasəti gücləndirildi. Yeni məktəblərin açılması və rus dilinin dövlət idarəçiliyi üçün əsas vasitə kimi

qəbul edilməsi yerli əhalinin dövlət strukturlarına inteqrasiyasını çətinləşdirirdi. Rus dilində təhsil alan yerli əhali dövlət aparatına daxil olmaq üçün daha çox imkana malik idi, lakin bu siyasət nəticəsində azərbaycanlılar arasında savadlılıq səviyyəsi qeyri-bərabər şəkildə artdı. Mətbuat və maarifçilik sahəsində rus hökumətinin nəzarəti altında aparılan siyasət nəticəsində milli ideologiyanın formalaşmasına maneələr yaradıldı. Bununla belə, XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycan ziyalıları arasında milli oyanış prosesləri başladı və bu, sonrakı dövrlərdə müstəqillik hərəkatlarının əsasını qoydu. Sənayenin inkişafı və Bakı neft sənayesinin çiçəklənməsi Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası üçün strateji əhəmiyyətini artırdı. Bakı dünyanın ən böyük neft mərkəzlərindən birinə çevrildi və bu proses bölgəyə Rusiya və Avropadan kapital axınının güclənməsi ilə müşayiət olundu [7, s.91]. Lakin sənaye sektorunun inkişafı əsasən yerli azərbaycanlıların deyil, rus və xarici kapitalistlərin nəzarəti altında idi. Azərbaycanlı işçilər əsasən aşağı maaşlı və ağır iş şəraitində çalışırdılar, bu isə sosial gərginliyin artmasına və sinfi fərqlərin dərinləşməsinə səbəb oldu. Bütün bu dəyişikliklər nəticəsində Şimali Azərbaycan tədricən Rusiya imperiyasının ayrılmaz hissəsinə çevrildi. Lakin bu proses yerli əhali üçün bir çox çətinliklər yaratdı və onların siyasi və iqtisadi hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə müşayiət olundu. Yeni inzibati sistemin tətbiqi nəticəsində yerli idarəetmə strukturları zəifləndi, kənd təsərrüfatı və sənaye sahəsində iqtisadi ədalətsizliklər gücləndi, sosial və mədəni sahələrdə isə ruslaşdırma siyasəti aparıldı. Bu dəyişikliklərə baxmayaraq, XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycanın siyasi və mədəni elitası arasında milli oyanış prosesləri güclənməyə başladı və bu, gələcəkdə müstəqillik uğrunda mübarizənin əsasını qoydu. Bu tarixi proseslər göstərir ki, Rusiya imperiyasının inzibati idarəetmə siyasəti Şimali Azərbaycanı mərkəzləşdirilmiş bir inzibati sistemə daxil etməklə yanaşı, həm də bölgənin iqtisadi, sosial və mədəni strukturunu dəyişməyə yönəlmişdi. Lakin bu proses yerli əhali üçün bərabər imkanlar yaratmadı, əksinə, onların dövlət idarəçiliyində və iqtisadi sistemdə mövqelərini zəiflətdi [10,s.100]. Bu siyasət nəticəsində Azərbaycanda yeni bir sosial struktur formalaşdı, millətçilik ideyaları inkişaf etdi və XX əsrin əvvəllərində siyasi mübarizənin əsasını təşkil edən yeni hərəkatlar meydana çıxdı.

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda qurduğu inzibati idarəetmə mexanizmi XIX əsr boyunca bölgənin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatına fundamental təsir göstərdi. Xanlıqlar dövründə mövcud olan yerli idarəetmə ənənələri aradan qaldırıldı və onların yerinə mərkəzləşdirilmiş, imperiyanın maraqlarına uyğunlaşdırılmış bir inzibati sistem tətbiq edildi. Bu islahatlar nəticəsində bölgənin siyasi idarəçiliyi tamamilə rus məmurlarının nəzarətinə keçdi və yerli əhali dövlət idarəçiliyində demək olar ki, hər hansı bir təsir gücünə malik olmadı.

İnzibati idarəetmə sisteminin dəyişdirilməsi təkcə siyasi hakimiyyətin yenidən təşkil edilməsi ilə məhdudlaşmadı. Yeni vergi və torpaq islahatları yerli iqtisadi münasibətləri də köklü şəkildə dəyişdirdi. Feodal sistemin ləğvi və torpaqların dövlət mülkiyyətinə çevrilməsi kənd təsərrüfatına əsaslanan iqtisadi strukturu zəiflətdi, kəndliləri ağır vergi yükü altına saldı və onların sosial vəziyyətini daha da pisləşdirdi. Eyni zamanda, bölgənin ticarət və sənaye sahələri Rusiya iqtisadiyyatına inteqrasiya edildi və bu prosesdə yerli əhalinin iqtisadi mövqeyi xeyli zəiflədi. Bakı neft sənayesinin sürətli inkişafı regionun strateji əhəmiyyətini artırsa da, bu inkişafın əsas benefisiarları rus və xarici kapital sahibləri oldu, yerli azərbaycanlılar isə aşağı maaşlı işçi qüvvəsi kimi istismar edildi. Sosial və mədəni sahədə də Rusiya imperiyasının idarəetmə siyasəti uzunmüddətli nəticələr doğurdu. Təhsil və mətbuat sahələrində ruslaşdırma siyasətinin gücləndirilməsi milli kimliyin formalaşmasına maneələr yaratdı. Yerli əhali inzibati və məhkəmə sistemindən kənarlaşdırıldı, rus dili dövlət idarəçiliyi və təhsil sahəsində əsas dilə çevrildi. Bununla belə, XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycan ziyalıları arasında milli oyanış meyilləri gücləndi və yeni maarifçilik hərəkatları meydana çıxdı. Bu hərəkatlar, son nəticədə, XX əsrin əvvəllərində milli azadlıq mübarizəsinin və müstəqillik ideyalarının inkişafına təkan verdi.

Ümumilikdə, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə mexanizmi uzunmüddətli perspektivdə regionun inkişafına həm müsbət, həm də mənfi təsirlər göstərdi. Bir tərəfdən, yeni inzibati sistemin qurulması və iqtisadi islahatlar modernləşmə prosesini müəyyən qədər sürətləndirdi, infrastruktur və sənaye sahələrinin inkişafına şərait yaratdı. Digər tərəfdən, bu siyasət yerli əhalinin siyasi və iqtisadi hüquqlarının məhdudlaşdırılması, sosial ədalətsizliklərin artması və milli kimliyin sıxışdırılması ilə müşayiət olundu. Bu tarixi proseslər göstərir ki, Rusiya imperiyasının inzibati idarəetmə modeli yerli əhalinin maraqlarını nəzərə almadan, əsasən imperiya hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi və bölgənin tam nəzarətə götürülməsi məqsədilə tətbiq edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası (25 cildə). 3-cü cild: Babilistan – Bəzixana (25 000 nüsxə). Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi. 2011. 604 s.
2. Əliyev T. F, Qasımov R. Y, Məcnunov R. M, Əliyev N. T. Azərbaycan tarixi: Mühazirələr toplusu (Dərs vəsaiti). Bakı: Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyası, 2014. 428 s.

3. XIX əsrin ikinci yarısında çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanı yeni inzibati-ərazi islahatları. Bakı: Strategiya.az.
4. Kərimov N. Ə. Şimali Azərbaycanı çar Rusiyasının neft siyasəti (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2022. 208 s.
5. Kərimov N. Ə. Şimali Azərbaycanı çar Rusiyasının neft siyasəti (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Mütərcim, 2019. 208 s.
6. Qasımov R, Məcnunov R. Azərbaycan XIX əsrin birinci yarısında. Azərbaycanın bölüşdürülməsi (Mühazirə). Bakı: Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyası, 2013. 30 s.
7. Quliyev C. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Axtarışları: Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı: Azərbaycan Elmi Tədqiqat İnstitutu, 2024. 151 s.
8. Nuriyeva İ. T. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XXI əsrin əvvəllərinədək). Bakı: Mütərcim, 2015. 784 s.
9. Nuriyeva İ. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XXI əsrin əvvəllərinədək). Bakı: Mütərcim, 2015. 338 s.
10. Tağıyev F.A. Bakı şəhərinin XIX əsrin birinci yarısında tarixi (1806-1859). Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2015.